
Odvážný. Drzý. Neúnavný

Odvážný. Drzý. Neúnavný

LIDOVÉ NOVINY

25.8.2012 Lidové noviny Strana 25 Orientace / Portrét, autor: IVO MOŽNÝ

Za Miloslavem Petruskem, rytířem francouzského Řádu akademických palem a zakladatelem Knihovny Václava Havla Nejvýznamnější učitel ve společenských vědách – tak na právě zesnulého Miloslava Petruska vzpomíná profesor Ivo Možný – ten Ivo Možný, který doslova z ničeho vybudoval momentálně nejlepší sociálně vědní fakultu v zemi (FSS MU v Brně) a který kolegův životní příběh zná doslova z první ruky: narodil se ještě o čtyři roky dříve.

Sociologie je věda o nezamýšlených důsledcích lidského jednání: usiluje o vysvětlení toho, jak z našich plánů a programů – individuálních, politických i sociálních – vyjde vždycky něco trochu jiného (někdy i podstatně jiného – a občas také katastrofálně jiného), než bylo zamýšleno. A jak je tím konstituována společnost, jakou nakonec máme.

Není proto příliš oblíbena u politiků; politiky totalitních a despotických států je přímo obávána a zakazována. Ne proto, že by připravovala revoluce. Je to věda: zajímá se o to, co je, nikoli o to, co být má. Ale právě: politici, abychom je volili, malují nám klamavý obraz toho, co žijeme. Ba i média, aby se uživila, vycházejí vsťíc našim pošetilostem. Nakonec i my sami konstruujeme si aspoň natolik lichotivý obraz světa, své biografie a svého místa v něm, abychom se rovnou nešli picnout. Sociologie neaspiruje na to, aby svět změnila: je pouze z podstaty svého řemesla bořitelkou iluzí. Hradištan u J. L. Fischera Sociolog Milan Petruska prožil podstatnou část svého života ve společnosti jedné zvláště grandiózní společenské iluze. Měla od počátku despotickou povahu, a jakmile se dostala k moci, sociologii skandalizovala jako buržoazní pavědu, univerzitní učiliště rozprášíla a publikování zakázala. Jak se však její revoluční duch časem vyprazdňoval a bdělost klesala, otevíraly se možnosti nějak se se sociologií vypořádat, aby jako byla, leč iluzi nebořila. Vládnoucí moc doufala, že donutí čerta orat a udělá z ní součást etablovaného iluzionismu. Když se to nepovedlo, znovu ji zakázala.

Milan Petruska zůstane trvale zapsán v dějinách našeho oboru jako sociolog Obnovovatel, a to hned dvojnásobný. Snad je tu namísto i pár osobních vzpomínek na české sociologie obnovování. Zvláště to první; neb tehdy byli jsme ještě kadeřaví.

Mladý asistent Petruska, Hradištan, prvním působištěm ze Zlína (tehdy tedy: zGottwaldova) byl u toho. Měl odvahu – a onu potřebnou trochu štěstí. Jeho štěstí spočívalo nejprve v tom, že v Brně, kde studoval filozofii a historii na tehdy právě bezejmenné univerzitě (Masaryk byl z názvu bryskně škrtnutý, Purkyně ještě nedosazený), setkal se s jedinečnou osobností J. L. Fischera, jednoho z nejbrilantnějších intelektů v české historii sociálního myšlení vůbec.

Jsou lidé, kolem kterých stačí projít, a hned od nich něco chytnete, tedy máte-li ty správné receptory. V tomto případě to myslím byla nezlomná víra a naděje, že myslet je krásné, aťsi to bolí. A pak měl Milan Petruska to štěstí, že přišel do Prahy na Ústav marxismu Univerzity Karlovy vedený Pavlem Machoninem právě v době, kdy další tři velcí muži, o generaci starší a v Praze etablovaní, Tlustý, Klofáč a Machonin, rozpoznali „historický okamžik“ a vlámávali se myšlenkou užitečnosti sociologie pro budování rozvinuté socialistické společnosti do monolitu zatím vládnoucí svaté trojice historického materialismu, dialektického materialismu a stalinismu, nedávno opraveno na leninismus.

Ta oprava byla jedním z prvků onoho historického okamžiku: Stalin byl ochoten vysvětlit filologům filologii a biologům biologii naprosto převratným způsobem, leč ve společenských vědách se celkem držel historického materialismu, obohativ ho pouze o teorii zostřování třídního boje, která vhodně legitimovala jeho genocidu sedláků v Povolží i vyvraždění starých leninoviců a vybití vlastního vojenského štábu v předvečer válečné konfrontace. Ale strašný Džugašvili byl mrtev, ledy se jaksí pohnuly. Ve vzduchu začalo být cítit nové roční období. Říkalo se tomu „otěpelj“. Dvojnásobný heretik Odvaha k tak zásadnímu zpochybnění vládnoucích ideologických dogmat však i tehdy byla zapotřebí. A drzost. Marxistická sociologie – sama herezí od dogmat tehdy politicky korektní reprezentace

společenského vědomí – ji, sotva zrozena, projevila hned na kvadrát. Jen co byla připuštěna k ideologickému stolu, namísto aby se snažila poslušně se osvědčit, přišla s dalšími dvěma herezemi. Zrodily se právě na zmíněném ústavu ve skupině mladých drzounů, mezi něž Milan Petrušek patřil.

Za prvé jejich projekt, neskromně zvaný Československá společnost, zpochybňoval další svatou trojici: socialistickou společnost tvoří „dělnictvo, rolnictvo a pracující inteligence“. Namísto toho – struktura!!! Myšlení v ikonách, vlastní importovanému pravoslavnému duchu, tím bylo ořeseno v základech. Dnes už si nikdo nedovede představit, jakou drzost taková změna myšlení představovala, ani pohoršení a zlobu, které vyvolávala.

Strukturalismus přitom mohl establishmentu i vyhovovat, jak mu obmyslně i upřímně podsouvali obhájci myšlenky ustavení marxistické sociologie. Opravdu v něm byla jakási potence podepírat harmonizující reprezentací status quo, který všichni vítězni revolucionáři tak milují. Myšlenka, že společnosti uchovávají svou rovnováhu a fungování jaksi přirozeně, okouzlovala. Teď bylo jenom třeba zkoumat funkce. A funkce prostý, neškolený rozum pochopil lehce: k čemu to jako je. Tedy: k čemu nám to je (v dobové řeči – jak to slouží k budování socialismu).

Tož v takové jsme tedy době intelektuálně vyrůstali. Všechno to ovšem byly jen nevinné hrátky, bouře ve sklenici vody mezi oddělením kultpropagu na ÚV a vokovickou Sorbonnou, ústavy na Jilské a v Celetné (a několika dalšími pracujícími inteligenty v regionech). Projekt velkého empirického výzkumu sociální struktury československé společnosti však, to už byla jiná soda. To byla ona druhá mocnina ideologické hereze, drzost největší, jejíž následky mohly být nedozírné.

Někdy v březnu karnevalového roku 1968 jsem potkal na České jednoho obrozujícího marxistu, dobrého kamaráda. Na konto probíhajícího vývoje poznamenal, optimisticky se pochechtáváje: připustili skutečnost; jsou ztraceni. Myslel tím konzervativní establishment. Měl pravdu, jen netušil, že opozice s programem lidské tváře je ztracena také. Ale to v ten okamžik bylo ještě vskutku nedozírné. Tento „svár božstev“ (a byl to vskutku svár ve weberovském smyslu, svár dvou konceptů velké ideje socialismu v podobě, jak vyšla z druhé světové války: spor jejího konceptu despotickeho a konceptu liberálního) nejevil se tehdejší Evropě tak pošestilý, jako se jeví dnes. A nikde není psáno, že je pohřben navždy. Odvaha vpustit v trojském koni sociologie do monolitní reprezentace společnosti skutečnost samu, a tím tedy obnovit její normalitu, skončila, jak známo, „normalizací“. První projekt likvidace onoho koně byl nucená porážka; celý podnik v tichosti zavřít. Institucionálně zánikem akademických ústavů i kateder sociologie na univerzitách. Nejlépe asi i s návratem sociologie mezi buržoazní pavědy, kde už jednou v pohodě byla a kam svou podstatou zřejmě opravdu patří.

Těm, kteří nepamatují, se dnes vesměs nabízí verze: přijely tanky a bylo vymalováno, začala dvě desetiletí normalizace. Ale ony se nové poměry prosazovaly pomalu a ztuha. A trvalo to několik let, než se došlo k „Poučení“, a na tom, kdo vlastně ty tanky pozval, se soudruzi neshodli nikdy. Celý rok trvalo už jen, než se na hranicích znovu zvedly ostnaté dráty – až v září 1969. „Říkají tomu třídní boj, ale ti zbabělci jsou schopni jen vybíjení zajatců,“ poznamenal k tomu tehdy můj šéf Solař.

Černým močálem okolo bílých skal Velký úklid, stranické prověrky a čistka nebezpečně chytrých a nepokorných ze všech míst, kde by mohli mít nějaký vliv, a ucpání všech děr v ostnatém drátě toho zajateckého lágru jim trvaly skoro čtyři roky a skončily až někdy v létě v roce 1972. Československá společnost, ten podvrtný spis, vyšla po okupaci, v Bratislavě roku 1969. A v Praze vyšel Malý sociologický slovník v roce 1970... Na tom prvním se Petrušek autorsky podílel, to druhé koncipoval, organizoval a z podstatné části také napsal. Močálem černým okolo bílých skal, jedeme dál, jedeme dál... jak si opakovaně přes ten plot vzkazovali v korespondenci Voskovec a Werich.

Jednoho dne však nakonec opravdu vymalováno bylo. Ale nikdy ne úplně a načisto. Milan Petrušek, odstřižen od studentů a uklizen na pozici pomocného knihovníka, začíná podruhé pracovat na obnově oboru, jenž mu byl osudem: v polosvětle šedé zóny s metodologickými semináři, v undergroundu začíná spolu s Josefem Alanem vydávat strojem psaný nelegální vědecký časopis Sociologický obzor... a když padla zeď, pustil se znovu, už v šedinách, do dobrodružství institucionálního budování: podílí se na založení Fakulty sociálních věd a stává se jejím prvním děkanem – a posléze prorektorem Karlovy univerzity. Sto osm společností Sociologie nebyla nikdy pro Milana Petruska prostě nástrojem, který jen ať padne do ruky. Sociologie pro něho byla po celý jeho tvůrčí život především intelektuální výzvou, problémem: jak se tu dosahuje onoho zázraku, co dělá vědu vědou, tedy adekvátně rei et intellectu? Je-li totiž ta věc – společnost – jevem tak neuchopitelným, že se pravidelně vracejí pochyby, zda něco takového vůbec existuje? A přijde-li odpověď kladná, je jich pak hned tolik různých, že to nakonec vypadá, že nejenže společnost je, nýbrž společnosti jsou, simultánně v téže době a na témže místě, a je jich tolik, že to vydá na Společnosti pozdní doby! Sto osm nám jich Milan Petrušek ve své poslední knížce přiblížil.

Ale Milan Petrušek nezůstal jen u houževnatého tázání, jak je sociologie možná; on se celým svým dílem přičiňoval, aby možná byla. Aby i u nás byla možná jako „normální věda“ v kuhnovském smyslu.

Aby tedy měla standardní a společné chápání pojmů (dvakrát stál u myšlenky a porodu českého sociologického slovníku); aby měla nakladatelství s vědeckou radou, jež garantuje úroveň vydávaných spisů (SLON, kde té radě předsedal); aby měla přístup ke svým klasikům a rozuměla si s nimi (edice KLAS, jímkoncipovaná a redigovaná); aby měla snadný přístup k aktuálnímu teoretickému rozvoji ve světě (edice postmoderní teorie POST, kterou také koncipoval a redigoval, a stejně tak edici MOST – moderní sociologická teorie); aby měla svůj vědecký časopis s mezinárodním citačním indexem (od šedesátých a s přestávkou v letech normalizace do konce svého života byl členem redakční rady Sociologického časopisu); aby měla svou profesní organizaci (byl prvním popřevratovým předsedou obnovené Masarykovy sociologické společnosti); a především, aby měla trvalý a kvalitní příliv omladiny–Milan Petrušek je jednoznačně nejvýznamnějším učitelem sociologie na českých univerzitách.

Cestou k nové iluzi Člověk nemusí být ani sociologem, aby zaslechl i navzdory vši té mediální vřavě naší pozdní doby tiché pukání; nezačalo ve vzduchu být zase cítit nové roční období? Vynořujících se otázek je hodně a jsou

děsivě zásadní. Společnosti našeho civilizačního okruhu právě dramaticky usilují o „obnovení růstu“. Může ale být růst společenského produktu bez růstu spotřeby? Amůže být růst spotřeby bez růstu zadlužování? Protože jestli není možný žádný trvale udržitelný růst spotřeby, pak – je možný kapitalismus bez růstu? A jestli snad ne, pak – je možná demokracie bez kapitalismu? Nervozitazmožné ztráty sociální soudržnosti houstne. Neukáže se nakonec, že zase žijeme v nějaké utopii?

Vynořuje se nová společenská poptávka po vysvětlení toho, co se to k čertu s tou společností teď právě vlastně děje. Všechny ty otázky odkazují k nezamýšleným důsledkům našeho usilování o život v blahobytu. Lze jen doufat, že Milan Petrušek neměl své žáky nadarmo.

Těm, kteří nepamatují, se dnes vesměs nabízí verze: přijely tanky a bylo vymalováno, začala dvě desetiletí normalizace. Ale ony se nové poměry prosazovaly ztuha. A trvalo to několik let, než se došlo k „Poučení“.

Člověk nemusí být ani sociologem, aby zaslechl i navzdory vší té mediální vřavě naší pozdní doby tiché pukání; nezačalo ve vzduchu být zase cítit nové roční období? Vynořujících se otázek je hodně a jsou zásadní.